

ANNA SUTOWICZ
(Wrocław)
ORCID: 0000-0001-9202-3186

DOMNIEMANY TRAKTAT KASPRA DRUŻBICKIEGO SJ *NAUKA O PRZYGOTOWANIU SIĘ DO ŚWIĄTOBLIWEJ ŚMIERCI* W ZBIORACH CYSTEREK TRZEBNICKICH

STRESZCZENIE: W dawnych zbiorach opactwa cysterek w Trzebnicy na Śląsku znajdują się trzy rękopiśmienne kopie dzieła ascetycznego *Nauka o przygotowaniu się do świętobliwej śmierci*. Zachowały się one w modlitewnikach przechowywanych obecnie w Bibliotece Parafii św. Bartłomieja i św. Jadwigi w Trzebnicy oraz w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu. Książeczki te zostały подарowane mniszkom przez cysterskiego profesora z Przemętu, wśród nich najstarszy zabytek pochodzi z 1655 r. i jest jednocześnie najstarszą znaną wersją dzieła, które zostało wydane w 1669 r. pod nazwiskiem Kaspra Drużbickiego, znanego poznańskiego kaznodziei i prowincjała jezuitów. Jest to potrydencki traktat mieszczący się w gatunku *ars bene moriendi*, prezentujący teorię i praktykę przygotowań do śmierci jako sposobu na rozwój duchowy chrześcijanina.

Niniejszy artykuł stanowi próbę rozwiązania kwestii autorstwa i okoliczności powstania traktatu na podstawie analizy porównawczej kopii będących własnością cysterek oraz wersji zapisanej w rękopisie zdeponowanym w Archiwum Prowincji Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. Wyniki krytyki źródłowej tych zabytków pozwalają na przyjęcie tezy o autorstwie Drużbickiego jako prawdopodobnej. Ujawniają także interesujące dane o związkach śląskiego klasztoru z kulturą Rzeczypospolitej oraz poszerzają wiedzę o twórczym wpływie Towarzystwa Jezusowego na kształtowanie oblicza religijności społeczeństwa sarmackiego w XVII wieku.

SŁOWA KLUCZOWE: ars bene moriendi, cysterki trzebnickie, Kasper Drużbicki, Kasper z Przemętu, kultura potrydencka.

THE ALLEGED TRACTATE OF KASPER DRUŻBICKI SJ *THE PRECEPT OF PREPARING FOR A DEVOUT DYING* IN THE ARCHIVES OF CISTERCIAN SISTERS IN TRZEBNICA

ABSTRACT: In the former library of the Cistercian abbey in Trzebnica in the Lower Silesia there are three manuscript copies of the ascetic tractate "The Precept of Preparing for a Devout Dying". They have been preserved in the prayer books stored at

present in the Library of the St Bartholomew and St Hedwig Parish in Trzebnica and in the Library of University of Wrocław. The books had been given to the nuns by the Cistercian monk of Przemęt. The manuscript derives from 1655 and it is at the same time the oldest known version of the tractate, which was published in 1669 under the name of Kasper Drużbicki, a preacher popular in Poznań and a provincial of Polish Jesuits. This work can be recognised as an example of *ars bene moriendi* literature presenting the theory and practice of preparing for dying as a way of inner development of a Christian. The present article is an attempt at solving the question of the tractate's origins at the basis for comparative analysis between the copies belonging to Trzebnica nuns and the version written down in the manuscript kept in the Archives of the South Province of the Society of Jesus in Kraków. The results of source criticism of the works allow to confirm their author was most probably Drużbicki. They reveal very interesting relation between the Silesian cloister and Polish culture and they broaden our knowledge about creative influence of the Society of Jesus on the religious aspect of the Sarmatian society in the 17th century.

KEYWORDS: *ars bene moriendi*, Cistercian nuns in Trzebnica, Kasper Drużbicki, Kasper of Przemęt, post-tridentian culture.

Translated by Anna Sutowicz

Baza źródłowa i metoda badań

Nowożytny zbiory opactwa cysterek w Trzebnicy, choć w przeszłości opracowane przez Helenę Szwejkowską¹, wciąż czekają na podjęcie systematycznej analizy źródłowej. Pewnym odkryciem może być odnalezienie w spuściźnie po szarych mniszkach dzieł przypisywanych Kasprowi Drużbickiemu, jednemu z najwybitniejszych polskich jezuitów pierwszej połowy XVII stulecia². Urodzony w 1590 r. w rodzinie

¹ H. Szwejkowska, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955. Warto odnotować współczesne próby uzupełnienia badań, podjęte na podstawie jej inwentarza księgozbioru trzebnickiego: K. Zielonka, *Noty proveniencyjne i właściciele ksiąg biblioteki klasztoru cysterek w Trzebnicy w świetle inwentarza Heleny Szwejkowskiej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne”, 25, R. 2018, s. 21–26.

² Szczegółowy opis życia i działalności Drużbickiego zob. K. Drzymała, *Ks. Kasper Drużbicki T.J.*, „Nasza Przeszłość”, 33, R. 1970, s. 143–165. J. Mandziuk, *O. Kasper Drużbicki SJ (1590–1662) i jego nauka o doskonałości chrześcijańskiej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne”, 24, R. 2017, s. 128–138. Tenże, *Twórczość pisarska o. Kaspra Drużbickiego SJ (1590–1662)*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej”, 24, R. 2017, s. 263–269. Dysponujemy ponadto kilkoma hasłami słownikowymi: S. Bednarski, *Drużbicki Kasper (1590–1662)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, Warszawa 1939–1946,

niezbyt zamożnej szlachty ziemi sieradzkiej, wykształcony w kilku ośrodkach zakonnych, gorliwy nauczyciel i kierownik duchowy, a od początku lat 30. XVII w. prowincjał w Towarzystwie Jezusowym, odznaczał się wybitnym talentem kaznodziejskim i oryginalną duchowością. Pozostawił też po sobie bogatą rękopiśmienną spuściznę, którą po jego śmierci przygotowywano etapami do druku. Niektóre dzieła Drużbickiego cieszyły się większą popularnością, toteż podlegały kolejnym reedycjom, aż do początków XX wieku³. W zbiorach medytacji należących do 1810 r. do cysterek trzebnickich udało się jak dotąd zidentyfikować dwa zabytki, które, zgodnie z funkcjonującym w obiegu drukarskim przekonaniem, wyszły spod jego pióra. Należą do nich: „*Dyscypliny duszne*”, *to jest rozmaite sposoby karania, poniżania i kształtowania dusz naszej przed Majestatem Boskim*⁴ oraz *Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci*.

W niniejszym artykule prezentuję wstępne wyniki badań nad tym ostatnim tekstem, który przepisano w kilku trzebnickich manuskryptach. Analizowane dziełko umieszczono w rękopisie zatytułowanym *Rozmyślania duchowne*⁵, który jest przechowywany obecnie w Bibliotece Parafii św. Bartłomieja i św. Jadwigi w Trzebnicy pod sygnaturą H 6. Dwa inne odpisy tego tekstu włączono do kodeksów zdeponowanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu: całość traktatu umieszczono w rękopisie IQ 139 *Krótką nauką o rozmyślaniu du-*

s. 403n. J. Majkowski, J. Misiurek, *Drużbicki Kasper SJ*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, Lublin 1983, s. 240–241. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień SJ, Kraków 1996, s. 133. L. Grzebień SJ, *Drużbicki Kasper h. Nałęcz (1590–1662)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, Warszawa 1981, s. 425–428.

³ Niepełny spis drukowanych dzieł Drużbickiego. <https://www.jesuitica.be/catalogue-author/203/> [dostęp: 27.08.2019].

⁴ Tytuł oryginalny: *Dyscypliny duszne to jest rozmaite sposoby karania, poniżania y kształtowania dusze naszej przed Maiestatem Boskim*, oficyna Mikołaja Aleksandra Schedla, Kraków 1700, <https://polona.pl/item/dyscypliny-dvszne-to-iest-rozmaite-sposoby-karania-ponizania-y-ksztaltowania-dvsze,ODM5NTkxNDQ/0/#it> [dostęp: 27.08.2019].

⁵ Biblioteka Parafii św. Bartłomieja i św. Jadwigi w Trzebnicy (dalej: BPTr), sygn. H 6, k. 132r–76v. Pełny tytuł zbioru w oryginalnej pisowni brzmi: *Rozmyślania duchowne albo raczy sposob doskonałości który pokazuje y naukę nabożenstwa*. Jego krytyki zewnętrznej podjęłam się w artykule: *Siedemnastowieczne modlitewniki cysterek w zbiorach Biblioteki Parafii św. Bartłomieja i św. Jadwigi w Trzebnicy*, „Wrocławski Przegląd Teologiczny”, w druku.

chownym⁶, zaś niedokończona jego wersja znajduje się w zbiorze medytacji bez tytułu, przechowywanym pod sygnaturą IQ 121⁷. Moim celem będzie przedstawienie wyników analizy porównawczej tych źródeł oraz jedyne go znanego mi rękopiśmiennego tekstu podręcznika umierania przypisywanego Drużbickiemu, zachowanego w zasobach Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie. Jest to kodeks w formacie ósemki, oprawiony współcześnie w półskórek, zawierający 777 numerowanych stron oraz dwie karty ochronne. Brzegi kodeksu zostały przycięte przez introligatora i zafarbowane na czerwono. Zabytek poddawano kilkakrotnie zabiegom konserwatorskim. W przeszłości stanowił on własność Biblioteki Ojców Jezuitów we Lwowie, a następnie w wyniku przenoszenia i centralizacji zbiorów jezuickich znalazł się w Archiwum Prowincji Małopolskiej, o czym świadczą odpowiednie pieczęcie tuszowe⁸. Zgodnie z informacją twórcy inwentarza archiwalnego, o Ludwika Grzebienia SJ, rękopisy przypisywane Drużbickiemu przywieziono z kolegium w Śre-mie⁹, trudno jednak wnioskować, czy powyższa uwaga dotyczy również wskazanego manuskryptu. Książeczka stanowi zbiór trzech traktatów ascetycznych, wśród których interesujący nas tytuł widnieje jako ostatni¹⁰. W rękopisie widać pracę różnych kopistów, analizowany traktat został spisany około połowy XVII w. staranną kursywą, jednak

⁶ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu, Oddział Rękopisów (dalej: BUWr OR), sygn. IQ 139, k. 94r–129r. Oryginalny tytuł: *Krotka nauka o rozmyślaniu duchownym stanowi zakonnemu potrzebna*. Zob. A. S u t o w i c z, *Polska książka w ręku cysterek trzebnickich. Przykład XVII-wiecznych modlitewników przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Świdnickie Studia Teologiczne”, 10, R. 2013, s. 363n.

⁷ BUWr OR, sygn. IQ 121, k. 223v–225v.

⁸ Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie (dalej: APTJKr), sygn. 59, ochronna karta [I], s. 1.

⁹ L. G r z e b i e ń SJ, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, Rękopisy do 1820 roku*, Kraków 2017, s. 12.

¹⁰ APTJKr, sygn. 59, s. 629–653. Poza interesującym nas dziełkiem w kodeksie wpisano również: *Traktat pierwszy. Jako sobie poważać szacować mamy to co nam służy do postem[p]ku naszego duchowego y iaki affekt do te[g]o mieć trzeba y inszych rzeczących do tego dążących*. Tamże, s. 1–21. *Kalendarz nowy do dobrej smierci barzo pożyteczny [...]*. Tamże, s. 323–28. *Modlitwa do ukrzyżowanego Pana Iezusa [...]*. Tamże, s. 753–756. *Akty rozne*. Tamże, s. 756–777.

nie ręką Drużbickiego¹¹. Zabytek doczekał się swojej edycji pod nazwiskiem Drużbickiego. Dwukrotnie wypuściła go na rynek księgarski oficyna krakowska Krzysztof Schedel. Wdowa i Dziedzice: w 1669 r. jako druk samodzielny¹² oraz w 1675 r. w drugim tomie zbiorowego dzieła zatytułowanego *Nauka dobrego y szczęśliwego umierania*¹³. W 1693 r. w Kaliszu ukazała się łacińska wersja dzieła pod tytułem *Prodromus seu ratio dispositionis ad bonam mortem*¹⁴.

Interesujący nas utwór pozostaje potrydenckim wykładem sztuki umierania, dla badaczy kultury staropolskiej nie stanowi odkrycia o większej wartości. Zestawienie cech formalnych, elementów struktury i analiza treści wskazanych wyżej odpisów *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* może jednak rzucić zupełnie nowe światło na okoliczności powstania oryginału traktatu. Kwestia autorstwa pozostaje ważna nie tylko dla badaczy spuścizny Drużbickiego, ale wydaje się istotna przede wszystkim z punktu widzenia oceny wzajemnych wpływów środowisk klasztornych i miejsca starych zakonów w promocji odnowionej kultury religijnej. Dla uzyskania satysfakcjonującego efektu na tej płaszczyźnie istotne będzie odszukanie cech pozwalających na identyfikację źródła inspiracji autora traktatu i jego środowiska twórczego. O tym, że nie jest to zadanie łatwe, przekonuje pomyłka, którą popełnił znakomity badacz szkół duch-

¹¹ Stwierdza to wpis w inwentarzu kartkowym APTJKr. Informację daje się łatwo zweryfikować przez porównanie pisma pozostawionego przez Krużbickiego w listach pisanych w okresie 1657–1659 r. do Adama Zborowskiego. APTJKr, sygn. 834, nr 39–7. Kopista pozostawił anonimową gloskę: „Proszę o Ave Maria zg.”. APTJKr, sygn. 59, s. 671.

¹² Zabytek prezentowany jako dzieło Krużbickiego w pracach dotyczących badań nad kulturą śmierci w okresie baroku, zarówno literackich, jak i historycznych. Do najważniejszych należą: G. H u s z a ł, *Przygotowanie do śmierci w XVII w.*, „Roczniki Humanistyczne”, 31, R. 1983, z. 2, s. 105–151; A. N o w i c k a - J e ż o w a, *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992; B. R o k, *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, Wrocław 1995, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1673, „Historia”, 119.

¹³ Traktat nosi tytuł *Przygotowanie do Szczęśliwej y Świątobliwej Śmierci przez W. X. Kaspra Drużbickiego Societatis Iesu opisane*, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/10049/edition/9064/content?ref=desc> [dostęp: 27.08.2019].

¹⁴ Druk najpewniej w kolegium jezuickim w Kaliszu w 1693 r., https://reader.digitale-sammlungen.de/en/fs1/object/display/bsb10262127_00001.html [dostęp: 27.08.2019]. Wydanie notuje J. S z y m u s i a k, *Spuścizna literacka o. K. Drużbickiego*, „Ateneum Kapłańskie” [dalej: AKapł], 66, R. 1963, z. 2, s. 156.

wości zakonnej, Karol Górski, wskazując *Dyscypliny duszne* Družbickiego jako „typowe dla cystersów”¹⁵. W tym wypadku pułapką okazało się bezkrytyczne przyjęcie proveniencji źródła na podstawie miejsca jego zachowania i dokonanie dalszej analizy zgodnie z tym tropem. Historykom spore trudności sprawia także oddzielenie oryginalnych elementów wykreowanych przez wybitne postaci życia duchowego od wpływów środowiska lub też odwrotnie – odnalezienie wkładu danej szkoły duchowości w rozwój myśli konkretnej jednostki. Wiek XVII to czas gwałtownego rozkwitu kultury katolickiej w Polsce, w znacznej mierze na skutek aktywności Towarzystwa Jezusowego. Wyłonienie w głównym nurcie twórców oryginalnych i pracujących samodzielnie wydaje się zadaniem bardzo trudnym¹⁶, koniecznym jednak dla wiarygodnego ustalenia źródła pochodzenia interesującego nas dzieła ascetycznego oraz okoliczności spisania jego kopii dla mniszek trzebnickich. Nierozwiązany pozostaje także problem transmisji dzieła i sposobu jego adaptacji w kręgu cysterek.

Wyniki tych badań mogą stać się w dalszej perspektywie jednym z impulsów nowego potraktowania potrydenckiej twórczości ascetycznej przez pryzmat procesu pogłębiania religijności w społeczeństwie sarmackim¹⁷, i to stymulowanego oddolnie w różnych środowiskach przez wybitne osobowości życia duchowego. Dla historyka duchowości i nowożytnej kultury religijnej w Rzeczypospolitej godne rozważenia powinno się okazać zjawisko adaptacji tekstu wysublimowanego i wymagającego pewnego poziomu życia wewnętrznego w kręgu ludzi świeckich, ocenianych jako słabo przygotowanych do odbioru pogłębianych religijnie treści. Choć nie uda się zapewne nigdy odsłonić wszystkich elementów pasa transmisyjnego, dzięki któ-

¹⁵ K. Górski, *Kierownictwo duchowe w klasztorach żeńskich w Polsce XVI–VIII wieku: teksty i komentarze*, „Textus et Studia *Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia*”, t. 11, Warszawa 1980, s. 182. Opinię tę powtórzył [w:] *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986, s. 176.

¹⁶ Podobne trudności badawcze zgłaszała M. B o r k o w s k a OSB, *Duchowość benedyktynek polskich jako problem badawczy*, [w:] *Duchowość zakonna*, red. J. K ł o c z o w s k i, Kraków 1994, s. 19.

¹⁷ Własne spojrzenie na zagadnienie śmierci z perspektywy ekskluzywnych wspólnot religijnych zaprezentowała Jolanta G w i o ź d z i k, „*Ars Moriendi*” w *klasztorach żeńskich doby staropolskiej*. *Zarys problematyki*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 37–38, R. 2006, s. 257–280.

remu treść interesującego nas traktatu ascetycznego znalazła się w szerszym obiegu drukarskim, warto jednak uwzględnić choćby te dostępne badaniom, by w przyszłości pokusić się o miarodajną ocenę kierunku rozwoju kultury religijnej i stopnia jej przenikania w społeczeństwie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Analizowane źródło pozostaje również cennym świadectwem utrzymywania bliskich więzi między ośrodkami religijnymi w Polsce i na Śląsku w niektórych okresach niespokojnej epoki baroku oraz dowodem przepływu pewnej liczby polskich dzieł literackich i pomników kultury katolickiej na ziemię zdobyte przez konfesję protestancką, na których terenie odnowa potrydencka w połowie XVII wieku szukała dopiero podatnego gruntu do realizacji swych założeń. Trudno na podstawie pojedynczego zabytku w sposób miarodajny ustalić, czy relacje te miały wpływ na kierunki wprowadzania reformy trydenckiej i odnowę życia zakonnego na Śląsku. Wydaje się jednak, że perspektywa ta nie jest chybiona w przypadku środowiska cysterek trzebnickich przynajmniej w okresie obejmującym pierwsze dekady po wojnie trzydziestoletniej.

Autor i czas powstania traktatu

Zachowane manuskrypty trzebnickie nie informują o autorach wymienionych w nich dzieł przeznaczonych do pogłębionej modlitwy osobistej szarych mniszek. Nie ma wątpliwości, iż bezpośrednim ofiarodawcą modlitewników IQ 121 i H 6 był mnich z klasztoru cysterskiego w wielkopolskim Przemęcie, Kasper. Niestety możemy powiedzieć o nim tylko tyle, ile sam zeznał na swój temat. W dedykacji *Rozmyślań duchownych* dla profeski Małgorzaty Rajskiej zanotował on, iż swoją pracę nad książeczką zakończył w listopadzie 1655 r. „(...) podczas wygnania mizernego y opłakanego z Polski w klasztorze sławnym kamenskim”¹⁸. Nie jest w tym miejscu istotne, kto był faktycznym skrybą głównego korpusu tego modlitewnika, jakkolwiek warto zauważyć, że jego pismo nie odpowiada duktowi Kaspra, który wykonał eksPLICIT *manu propria* w kodeksie IQ 121¹⁹. Traktat *Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* znalazł się więc w rękach

¹⁸ BPTr, sygn. H 6, k. wewn [I].

¹⁹ BUWr OR, sygn. IQ 121, k. 144r, 204v.

mniszek trzebnickich po 14 listopada 1655, a przed 26 maja 1657 r., gdy nieznanym bliżej mnich z Przemętu mieszkał na Śląsku, szukając azylu przed najazdem wojsk szwedzkich na Rzeczpospolitą²⁰. W tych okolicznościach nawiązał on stosunkowo żywy kontakt z cysterkami, z których część – jak Małgorzata i Katarzyna Rajskie, właścicielki książeczek H 6 i IQ 121 – pochodziła również z Wielkopolski²¹. W tym samym kręgu znajdowała się także od 1651 r. profeska trzebnicka Krystyna z Wierzbna Pawłowska, późniejsza ksieni²², która była posiadaczką modlitewnika IQ 139 oraz zapewne IQ 121 po śmierci Rajskiej²³.

Interesujące nas manuskrypty powstały więc w podobnych okolicznościach, co zapewne zadecydowało o przypisaniu przez zasłużonego badacza, Karola Górskiego, większości pomieszczonych w nich dzieł jednemu twórcy – Kasprowi z Przemętu²⁴. Dwie dedykacje oraz odręczny wpis tego mnicha w jednym z kodeksów nie muszą jednak oznaczać jego oryginalnego wkładu autorskiego ani tym bardziej nie uprawniają do zbiorowego potraktowania poszczególnych fragmentów zbiorów medytacji. Analiza duktu pozwala przyjąć, że cysterski mnich ograniczał się do skompilowania i podyktowania lub przekazania kopistom przynajmniej części swoich propozycji literackich. Uwaga ta dotyczy także poszczególnych odpisów interesującego nas traktatu o umieraniu. W modlitewniku H 6 wyróżnia się ręka pisarza, który wpisał *Dyscypliny*

²⁰ A. Sutowicz, *Siedemnastowieczne modlitewniki cysternek...*, przyp. 15.

²¹ M. Borkowska OSB, *Skład osobowy polskich klasztorów cysternek w XVII–VIII w.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. M. Wyrwa, A. Kiełbasa, J. Swastek, Poznań 2004, s. 74.

²² Krystyna Katarzyna z Wierzbna Pawłowska urodziła się w 1633 r., złożyła profesję 9 lutego 1651 r., od 1662 r. była przeoryszą, funkcję przełożonej objęła w 1674 r., zmarła 28 marca 1699 r. BPTr, sygn. H 5, *Catalogus Venerabilium Virginum et Sororum Sacri ac Exempti Ordinis Cisterciensis in Ducali Coenobio Trebnicensi Professarum [...]*, k. 2v.

²³ Na podstawie duktu dedykacji i notki własnościowej: „davam tę księgę do nabożenstwa pannie francisce Trzibynski aby sie zamnie modliła teraz y posmierci pamiętała nadusze moje. Kochająca Matka Kristyna Pawłowska xieni trzibnicka” BUWr OR, sygn. IQ 139, k. wewn. [I]. „Xięgi zlibrey Trzebnicki RRP 1669” BUWr OR, sygn. IQ 121, k. wewn [I].

²⁴ K. Górski, *Duchowość chrześcijańska*, Wrocław 1978, s. 150. Tenże, *Zarys dziejów duchowości...*, s. 174–176.

*duszne*²⁵ i *Naukę o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci*. Tytuły te umieszczono w spisie treści ręką ofiarodawcy, a więc należy zgodzić się, że ta wersja pochodzi z okresu przed listopadem 1655 r. i jest spośród wszystkich znanych rękopisów traktatu o umieraniu, przypisywanego Drużbickiemu, najstarsza. *Krótką naukę o rozmyślaniu duchownym* uznaję za młodszą²⁶, zaś wersję analizowanego tekstu w kodeksie IQ 121 można potraktować jako najpóźniejszą w zbiorach trzebnickich, gdyż została ona dopisana niestarannym pismem kancelaryjnym zdradzającym cechy ofiarodawczyni tego manuskryptu do biblioteki mniszek, a zatem zapewne niewiele przed 1669 r.

Jedynym źródłem bezpośredniej identyfikacji autora dzieła o świątobliwej śmierci jest glossa poczyniona na karcie tytułowej w zbiorze tekstów ascetycznych ze spuścizny jezuickiej. Nie jest to jednak wpis współczesny manuskryptowi, lecz poczyniona wtórnie na karcie tytułowej notatka, według której traktat został przeznaczony do druku jako dzieło Drużbickiego²⁷. Dołączono zatem tę informację tuż przed 1669 r., kiedy to po raz pierwszy podręcznik wyszedł spod prasy drukarskiej Schedla. Wspomniana glossa nie uprawnia do bezkrytycznego przyjęcia autorstwa polskiego jezuity. Interesującego nas tytułu brakuje w spisie jego dzieł umieszczonym przez Daniela Pawłowskiego w poświęconym Drużbickiemu dziełku hagiograficznym²⁸. Trudno zatem bez dodatkowych argumentów zaufać znalazcy manuskryptu, który dokonał identyfikacji jego autora na podstawie nieznanych nam przesłanek.

Podjęmując próbę rozwiązania tego problemu, należy wskazać zbieżność losów przemęckiego mnicha i poznańskiego jezuity w 1655 r. Obydwaj zakonnicy w podobnych okolicznościach opuścili Wielkopolskę, by udać się do gościnnych ośrodków oddalonych od zawieruchy wojennej. Brakuje niestety bliższych danych na temat miejsca azylu Drużbickiego, choć niewykluczone, że była to pograniczna dla Śląska

²⁵ S. Pietraszko, *Nieznanne polonica rękopiśmienne w Trzebnicy*, „Przegląd Zachodni”, 7, R. 1951, z. 3, nr 4, s. 560.

²⁶ A. Sutowicz, *Siedemnastowieczne modlitewniki cysterek...*

²⁷ „Ta nauka iest iuz w druku, ktorey Autorem iest W. X. Gaspar Druzbicki Soc Iesu”. APTJKr, sygn. 59, s. 629.

²⁸ D. Pawłowski, *Vita Patris Gasparis Druzbicki, Poloniae Societatis Iesu Conscripta*, Cracoviae 1670, s. 297–305.

ziemia głogowska²⁹. Jezuita przebywał na wygnaniu dwa lata, by 29 września 1657 r. znaleźć się ponownie w Poznaniu i objąć urząd rektora tamtejszego kolegium³⁰. Nie daje się więc w żaden sposób wykluczyć, iż tekst, napisany w czasie zbliżonym do migracji obu zakonników z Polski, dostał się w ich ręce w podobnych okolicznościach z jednego źródła. Gramatyczna forma żeńska odbiorcy tego tekstu decyduje, iż jego twórca utrzymywał bliski kontakt ze środowiskiem pobożnych niewiast, zapewne jako spowiednik lub kierownik duchowy. Szare mniszki korzystały przede wszystkim z posługi cystersów, ale i jezuitcy kapłani cieszyli się w klasztorach monastycznych wielką popularnością. Taka funkcja nie była też obca Druźbickiemu³¹.

Kilka przesłanek pozwala jednak przychylić się do przypisania autorstwa traktatu polskiemu jezuitcie. Przede wszystkim był on pisarzem znanym w klasztorze przemęckim, choć w żaden sposób nie można potwierdzić, iż przechowywane tu jego dzieła pochodziły sprzed potopu szwedzkiego³². Druźbicki pisał medytacje, kazania, miał też kilkuletnie doświadczenie w przygotowaniach do śmierci i nieobce mu były eschatologiczne zagadnienia płynące z własnych przeżyć mistycznych³³. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że jako popularny kaznodzieja poznański i aktywna postać życia religijnego, dał się poznać w środowisku cystersów wielkopolskich, którzy mogli

²⁹ Kazimierz Drzymała SJ podaje jedynie bez odwołania do źródła swej wiedzy, że Druźbicki przebywał niedaleko Głogowa, kończąc pisać traktat *Jesus passus*. Tenże, *dz. cyt.*, s. 162.

³⁰ J. Mandziuk, *O. Kasper Druźbicki...*, s. 134. *Curriculum vitae* Druźbickiego zamieszczone w jego „Vita” potwierdza pobyt prowincjała w Poznaniu do 1655 r., kiedy to na skutek najazdu szwedzkiego udał się on na wygnanie, skąd powrócił przed 1658 r., D. Pawłowski, *dz. cyt.*, s. [18].

³¹ Jezuita pisał na potrzeby benedyktynek sandomierskich. K. Druźbicki, *Rekolekcje sandomierskie*, wyd. J. Szymusiak, [w:] „*Sacrum Poloniae Millenium*”. *Rozprawy-szkice-materiały historyczne*, t. 11, Rzym 1965, s. 619–661.

³² W spisanim na początku XIX wieku katalogu biblioteki klasztornej w Przemęcie nie sporządzano opisów zachowanych tytułów, nie notowano nawet, czy były one drukami lub manuskryptami. W spisie odnotowano nazwisko Kruźbickiego. Archiwum Państwowe w Poznaniu, Rejencja w Poznaniu, Wydział kościołów i szkół, Der Vermögenzustand des Cistercienser Mönchklosters zu Priment, 53/291,0/2/4097, *Catalogus librorum in Bibliotheca Monasterii Prementsis*, k. 287–320.

³³ J. Wojnowski CSSR, *O. Kasper Druźbicki i jego ascetyka na tle życia Polski Wazów (1587–1668)*, Akapł, 66, R. 1963, z. 2, s. 108. M. Bednarz SJ, *Charakterystyczne cechy mistyki o. Kaspra Druźbickiego SJ*. Tamże, s. 114.

korzystać z części jego dorobku jeszcze przed ukazaniem się niektórych jego tytułów na rynku księgarskim. Brak odnotowania *Nauki o przygotowaniu się do świętobliwej śmierci* w indeksach dzieł Drużbickiego może wynikać z niedoceniaenia znaczenia tego traktatu w całości jego wybitnej spuścizny literackiej. Poza tym fakt, iż prace nad edycją utworów jezuitę podjęto dopiero pod koniec jego życia, przyczynił się do zaginięcia wielu cennych autografów³⁴. Na tym etapie pozostaje więc przypisać prawdopodobne autorstwo interesującego nas traktatu Drużbickiemu i dalsze wnioski pozostawić wynikom pogłębionej analizy wewnętrznej tekstu.

Filiacja rękopiśmiennych kopii traktatu

Domniemany podręcznik Drużbickiego składa się z kilku elementów, tworzących systematyczny wykład sposobów przygotowania się człowieka do śmierci wraz z szablonowymi propozycjami konkretnych aktów modlitewnych. W wersji znanej cysterkom z kodeksów H 6 i IQ 139 traktat został zatytułowany: *Navka o Przygotowaniu się do Świętobliwej Śmierci Ktora się może nazwać wyprawa na drogę wieczności*³⁵. Twórcy pozostałych dwóch rękopisów pominięli drugą część tego tytułu oraz partykułę zwrotną. Dostrzeżenie tej różnicy pozwala już na wstępie ocenić dążenie skryby pracującego w Kamieńcu dla zakonnic trzebnickich do poprawnego teologicznie i pełnego zarazem wyjaśnienia celu spisania traktatu. Jego zamiarem było przesunięcie akcentu na aktywne podjęcie ćwiczeń na drodze rozwoju duchowego mniszek.

Kolejne istotne rozbieżności pomiędzy odpisami daje się zaobserwować przy zestawieniu poszczególnych elementów tekstu, por. tabela nr 1.

Zestawienie to pozwala zauważyć, że główny korpus dzieła składa się z dwóch części zawierających kolejno wykład o rodzajach śmierci i celowości podejmowania wysiłku przygotowania do niej oraz opis ćwiczeń ułatwiających nabycie wprawy w tej praktyce. W modlitewnikach H 6 i IQ 139 kopista oddał ten podział poprzez nadanie głównym fragmentom numerów i bardziej rozbudowanych tytułów, natomiast pisarz książeczki

³⁴ J. Wojski w CSSR, *dz. cyt.*, s. 106. M. Szymusiak SJ, *dz. cyt.*, s. 153.

³⁵ BPTr, sygn. H 6, k. 132r. Pozostałe wersje tego tytułu zawierają drobne różnice ortograficzne i leksykalne.

Tab. 1. Układ treści traktatu
Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci
w poszczególnych wersjach rękopiśmiennych

Podtytuł traktatu	Miejsce w manuskryptach			
	BPT _r H6, karty	BUWr IQ 139, karty	BUWr IQ 121, karty	APTJKr 59, strony
[Część pierwsza] Co wiedzieć y trzymać potrzeba o śmierci zwi- szcza świątobliwy	133r–139v	94r–101r	223v–225v ³⁶	631–652
[Część wtóra] O sposobach gotowa- nia się do śmierci świą- tobliwy	139v– 156v	101r–115r	brak	652–704
Testament duchowy	156v–167r	115r–123v		716–743
Affekty do Pana Iezusa konającego	167r–170r	123v–124v		747–753
Rozmyślenia o śmierci	170r–175r	124v–128r		704–716
Westchnienia serdeczne których człowiek bliski śmierci będąc używać może	175v– 176v	128r–129r		743–747

jezuickiej zaznaczył część drugą krótkim tytułem *Przygotowanie się do świętej śmierci* i wyróżnił frazę wstępną tego passusu³⁷. W tej wersji oraz w modlitewniku IQ 121 dokonano podziału całego traktatu na kolejno numerowane rozdziały³⁸. Pozostałe elementy domniemanego dzieła

³⁶ Tekst kończy się fragmentem rozdziału IV na słowach: „Acz to zprzyrodzenia ludzie mają iz się śmierci boią yniemogą ani tez”. BUWr OR, sygn. IQ 121, k. 225v. Dalsze cytaty przytaczam z zastosowaniem polskich spółgłosek miękkich i dźwięcznych, w oryginale pisanych bez zmiękczenia i zaznaczania dźwięczności. Zachowuję oryginalny zapis „y” i „i” oraz staropolskie końcówki deklinacyjne i koniugacyjne.

³⁷ „Przygotowania tedy szegulne y poblizsze do świątobliwszy śmierci mogą się zaznaczyć sześciorakie według sześciorakich czasow” APTJKr, sygn. 59, s. 654.

³⁸ W rękopisach numery pierwszych czterech rozdziałów poprzedzone są skrótem „S.” W APTJKr, sygn. 59 po rozdziale czwartym podano jedynie tytuły poszczególnych rozdziałów. Pełna numeracja występuje w wersjach drukowanych.

Družbickiego zachowują w analizowanych odpisach niejednakową kolejność w strukturze całości. W rękopisie jezuickim po zasadniczym wykładzie wpisano *Rozmyślenia o śmierci* poprzedzone krótkim wprowadzeniem wyjaśniającym przyczynę umieszczenia ich wśród propozycji ćwiczeń przygotowujących do śmierci³⁹.

Wnioski te można uzupełnić wynikami obserwacji różnic leksykalnych i składniowych występujących w treści dostępnych kopii domniemanego traktatu Družbickiego, por. tabela nr 2:

Tab. 2. Ważniejsze przykłady dostrzeżonych różnic leksykalnych i składniowych w pierwszej części traktatu

BPT _r H 6	BUW _r IQ 139	BUW _r IQ 121	APTJK _r 59
k. 133r: nabozenstwa	k. 94v: nabozne słowa	k. 223v: nabozne słowa	s. 632: nabozne słowa
k. 133r: y na tym aby wielu ludzi duchownych y nabocznych przy swoim dokonaniu miał	k. 94v: y na tym aby wielu ludzi duchownych y naboznych przy swoim dokonaniu miał	k. 223v: brak frazy w zdaniu	s. 632: y na tym aby wielu ludzi duchownych y naboznych przy swoim konaniu miał
k. 134r.: affecty żądze y acty miłości Boży w ludziach umierają- cych tak gorące	k. 95v: affekty żądze y Akty miłości Boży w ludziach umiera- jących tak gorące	k. 224r: Afekty żądze y acty mielosci Bosky w ludziach umiera- jących tak gorące	s. 635: affekty i akty mi- łości Boskiy w ludziach umiera- jących tak gorejące
k. 134r: zarkosc y gorącosc miłości Boży ranie- ła wątleła y mdleła y do śmierci przy- prowadzała	k. 96r: zarkosc y gorącosc miłości Boży ramie- ła wątleła y mdleła y do śmierci przy- prowadzała	k. 224v: zarlywosc y gorą- cość mielosci Boży raniela, mdleła, wątleła y do smier- ci przyprowadziela	s. 636: zarliwość y gorą- cosc miłości Bożey raniela, mdleła, wątleła do śmierci przyprowadziela

³⁹ „Między cwiczenia tesz temu czaszowy [(sic! – A.S.)]służące mogą bydz położone rozmyślenia przynamniy niektore nizey położone także także punkty testamentu duchownego”. Tamże, k. 704. *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 175. Wydawcy nie wyróżniali w całości tekstu niektórych utworów uzupełniających. W wersji drukowanej z 1675 r. brakuje tytułu „Próby konania”, której tekst następuje bez wprowadzenia nowego akapitu od frazy: „A chociaż ieszcze teraz (...)”. *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 192.

Poza przytoczonymi przykładami rozbieżności w terminologii i stylu językowym pomiędzy wersjami *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* warto wskazać fakt, że kopiści modlitewników H 6 i IQ 139 miejscami bardziej szczegółowo opisali formy uprawiania proponowanych w traktacie pobożnych ćwiczeń, a ich uwagi, które stanowią konsekwentne uzupełnienie myśli podanej w tytule, noszą charakter interpolacji⁴⁰. Istotny wydaje się także brak w tekście tych kopii podania obediencji „zakonnika Societatis iesu”, który miał cierpieć męki czyścicowe na skutek swojej opieszałości w oddawaniu czci Trójcy Przenajświętszej⁴¹. W wersji tej znajdujemy też pojedyncze przeróbki fraz, świadczące o kierowaniu nauk do osób zakonnych⁴². Wszystkie odpisy zachowują żeński rodzaj gramatyczny, kierowano je zatem do kobiecego odbiorcy. Warto przy tym zwrócić uwagę, że wydawcy książeczki zredagowali *Testament duchowy* w imieniu „chrześcjanina”, a nie „chrześcjaniki, córki Kościoła świętego”⁴³, w pozostałych fragmentach traktatu oddając formę gramatyczną adresata znaną z manuskryptów.

Powyższe zestawienie pozwala na wyciągnięcie pewnych wniosków prowadzących do ustalenia filiacji i odtworzenia sposobu adaptacji tekstu rękopiśmiennego w formie drukowanej. Wskazane różnice w strukturze treści i stylu językowego niektórych fragmentów *Nauki* mogą stanowić także wiarygodną wskazówkę umożliwiającą odnalezienie wersji najbardziej zbliżonej do oryginału. Nie ulega wątpliwości, iż mamy do czynienia z dwiema różnymi odmianami dzieła przypisywanego Drużbickiemu i obydwie znalazły się w środowisku cysterek trzebnickich, z tym zastrzeżeniem, że wersja wpisana do modlitewnika IQ 121 jest młodszą o około dekadę lub nawet dwie od przekazanej przez Kaspra z Przemętu Małgorzacie Rajskiej. Nie ma to jednak wiel-

⁴⁰ Dla przykładu uwaga podana przy zachęcie do ćwiczenia codziennego rachunku sumienia: „(którzy doskonałości szukając ludzie nie ras ani dwa na dzień czynić by mieli)”. BPTr, sygn. N 6, k. 141r. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 102v. Została ona zachowana w wersji drukowanej. *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 156.

⁴¹ APTJKr, sygn. 59, s. 647. Zabieg ten powtarza się w druku. *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 152.

⁴² W modlitewnikach cysterek wpisano zalecenie odnowy ślubów w obliczu zbliżającej się śmierci, które w zbioru jezuickim oddano frazą: „Obwiąski [(ic! – A.S.)]twoie śluby spoienia priwatne y własne, ktoreś z Bogiem miała (...) odnow”. APTJKr, sygn. 59, s. 700n. Por. BPTr, sygn. H 6, k. 155v. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 114r.

⁴³ *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 186. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 117r. BPTr, sygn. H 6, k. 159v.

kiego znaczenia przy poszukiwaniu wersji pierwotnej, a świadczy raczej o równoległym funkcjonowaniu wśród szarych mniszek różnych kopii traktatu, co z kolei dowodzi jego szybkiego obiegu i popularności przeniesionej na Śląsk wraz z migracją zakonników z Wielkopolski. Pierwsza z wersji zapisana jest w modlitewnikach H 6 i IQ 139, które zostały sporządzone w podobnych okolicznościach i czasie, zapewne pod dyktando Kaspra z Przemętu, lub przepisane z podanego przez niego wzoru. Na potrzeby niniejszej analizy nazywam tę wersję *cysterską*. Zauważone drobne rozbieżności w zapisie tych samych wyrazów w obydwu modlitewnikach są skutkiem pracy różnych osób, jednak niewątpliwie kopie zawierające wersję cysterską pochodzą z tego samego źródła, które znalazło się na Śląsku za sprawą wspomnianego mnicha przemęckiego. Inna redakcja tekstu została dopisana kilkanaście lat później do modlitewnika Katarzyny Rajskiej oraz znalazła się w jezuickim zbiorze ascetycznym. Dla ułatwienia będę ją określać jako *jezuicką*. Jest ona uproszczona pod względem formy, zachowuje także ten sam styl językowy. Wydaje się przy tym, że manuskrypt z archiwum Towarzystwa Jezusowego jest mniej staranny i wykonany przez mniej sprawnego kopistę. Wskazują na to niektóre błędy składniowe i gramatyczne, które miejscami utrudniają rozumienie tekstu⁴⁴. Nie jest to więc tekst oryginalny, a sporządzona na jego podstawie kopia. Ze względu na zamieszczenie w książeczce IQ 121 wstępnego fragmentu interesującego nas traktatu, daje się stwierdzić tylko niektóre cechy zbieżne z wersją jezuicką. Dostała się ona w nieznanymi okolicznościach w ręce kolejnej właścicielki modlitewnika, zapewne już nie z inspiracji mnicha przemęckiego, niewykluczone, że przepisana została pośpiesznie z książeczki drukowanej.

Ustalenie, która z wersji – cysterska czy jezuicka – jest bliższa oryginałowi, a tym samym, z jakim środowiskiem związany był twórca dzieła, pozostaje, mimo poczynienia powyższych uwag na podstawie samej tylko krytyki zewnętrznej, trudne. Jest wysoce prawdopodobne, iż obie odmiany tekstu powstały niezależnie jako kopie domniemanego dzieła Drużbickiego. Utwór, który wyszedł spod pióra autora przed 1655 r.,

⁴⁴ „Zupełne powdawanie” zamiast „zupełne powzdanie”; „Jedyny na miłości” zamiast „Jedyna miłości”; „na świecie strawnym (...) opatrzona” zamiast „Naświętzym Strawnym (...) opatrzony”; APTJKr, sygn. 59, s. 687, 730, 737. Odpowiednie strony w druku: *Przygotowanie do Szczęśliwey...*, s. 168, 188, 192.

zatytułowany *Nauka o przygotowaniu (się) do świątobliwej śmierci*, miał przystępną formę dwudzielnego traktatu z dołączonymi w postaci aneksów modlitwami i medytacjami. Ich kolejności nie da się odtworzyć w sposób pewny. Podstawą wydania krakowskiego stał się natomiast rękopis będący wariantem wersji jezuickiej, oczyszczony z błędów językowych. Jego redaktor zrezygnował ze wstępu, adresując tytuł do bardzo szerokiego kręgu czytelników. Dla większej przejrzystości wykładu uzupełnił on numerację rozdziałów, upraszczając jeszcze kompozycję tekstu przez rezygnację z wewnętrznego podziału tam, gdzie miał do czynienia z fragmentami o mniejszej objętości.

Domniemany traktat Drużbickiego na tle literatury ascetycznej XVII w.

Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci ma formę traktatu teologicznego, który obok teoretycznego wykładu zawiera także propozycje medytacji i testamentu duchowego⁴⁵. Obok tych form modlitwy osobistej autor wskazuje tak wiele różnych praktyk życia religijnego (wśród których krótkie akty strzeliste czy proste koronki nie są najmniej oryginalne), że jego dzieło można określić swoistym kompendium pobożnych aktów, z których część cieszyła się wśród współczesnych większym zainteresowaniem. Dzięki tej różnorodności gatunków utworzyskał charakter polimorficzny, wpisując się w ogólny trend literatury ascetycznej epoki potrydenckiej w Polsce⁴⁶.

Autor traktatu, zgodnie z poprawną strategią redaktorską, poprzedził swoje dzieło wstępem, w którym wyjaśnił, do kogo kieruje naukę oraz czego oczekuje od odbiorcy tekstu. Rozpoczyna zatem wykład od „przestrogi czytelnikowi” i przedkłada warunek wymagany do pełnej percepcji treści. W zamyśle twórcy, nauka o świątobliwej śmierci była adresowana do osób pozostających na pewnym etapie rozwoju duchowego⁴⁷. Ów postulat znajdowania się „w drodze służby Bożej” nie

⁴⁵ B. R o k, *dz. cyt.*, s. 38.

⁴⁶ A. N o w i c k a - J e ż o w a, *dz. cyt.*, s. 118.

⁴⁷ „Za przedmowę tę przestroge daię czytelniku tey nauki, aby wiedzieli ysz to się tu podawać będzie, nie podae się wszelkich stanow y zposobności ludziom, ale tylko tym ktorzy się na nabożeństwo y służbę Bożą udawszy są w drodze sluszby Boskiej zaprawieni, y w tym nawiększe swoje staranieny zamysly zasadzieli, aby sie Boskiemu Maiestatowi iako naybardzi przysłużyli y przypodobali, tak we wszystkim żywocie

jest jednak tożsamy z wymogiem złożenia ślubów zakonnych i nie wynika z obawy autora przed ograniczeniami wiedzy teologicznej odbiorcy czy jego świeckiego sposobu życia. Według niego, zrozumienie i przyjęcie treści traktatu domagają się raczej odnalezienia w sobie dostatecznej motywacji i woli do podjęcia wysiłku na drodze rozwoju duchowego. Ten warunek decyduje o pewnym ekskluzywizmie dzieła, teoretycznie nie determinuje jednak jego przyjęcia w konkretnych kręgach społecznych. Traktat został zatem napisany bez zamysłu ograniczania kręgu odbiorców do stanu zakonnego, natomiast jego domniemaną adresatką była kobieta. Cecha ta nie decyduje o wyjątkowym miejscu interesującego nas utworu w dziejach twórczości ascetycznej XVII w.⁴⁸

W pierwszej części traktatu autor podjął się wyjaśnienia, co rozumie pod pojęciem *dobrej śmierci*⁴⁹ oraz jakie znane mu są środki prowadzące do jej osiągnięcia. W tym fragmencie wykład mieści się w tradycyjnym nurcie teologii, zgodnie z którym oczekiwano od chrześcijan konania w stanie łaski uświęcającej, najchętniej w otoczeniu modlących się i poszczących intencji szczęśliwego zgonu osób. *Dobra śmierć* jawiła się jako konieczna do osiągnięcia zbawienia duszy i to ona stanowiła obiekt popularnych w średniowieczu traktatów *ars bene moriendi*⁵⁰. W tym sensie interesowała także w pierwszej połowie XVII wieku przeciętnego odbiorcę kultury religijnej, jej wykład pojawiał się więc w większości dostępnych wówczas podręczni-

swym jako tesz y w dokonaniu żywota doskonaelgo przed Bogiem tak tesz śmierci swoyey (...)"'. BPTr, sygn. H 6, k. 132v. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 94r. BUWr OR, sygn. IQ 121, k. 223v. „Abys wiedziała isz to się będzie pysało nie podaie się wszystkich stanow y spsobnoci ludziom (...) służbę Bożą są w drodze Boskiy zaprawieni?" APTJKr, sygn. 59, s. 629.

⁴⁸ Nauki kierowane do zakonnic okazywały się niejednokrotnie przydatne świeckim niewiastom i odwrotnie – tytuły pisane dla nich przechodziły do rąk mniszek, które znajdowały w nich przydatne w życiu zakonnym wskazówki rozwoju duchowego. J. G w i o ź d z i k, *dz. cyt.*, s. 262.

⁴⁹ Rozdział zatytułowany „Co iest dobrze umrzeć". BPTr, sygn. H 6, k. 133r–33v. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 94v–95r; sygn. IQ 121, k. 223v–24r. APTJKr, sygn. 59, s. 631–32. Dalsze cytaty podaję za kopią H 6 wraz ze wskazaniem odpowiedniego miejsca w pozostałych źródłach, chyba że konieczne będzie wskazanie poważniejszych rozbieżności w tekście.

⁵⁰ Szerzej w klasycznej pozycji M. W ł o d a r s k i, *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987, s. 14–23. G. H u s z a ł, *dz. cyt.*, s. 106.

ków ascetycznych⁵¹. Szeroko propagowano w nich ideę, zgodnie z którą przyswajano obraz zgonu jako naturalnej konsekwencji życia, względ na niego traktowano zatem jako impuls do stałej pracy nad rozwojem cnót. Twórca *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* nie miał jednak na celu podania jeszcze jednej recepty na uniknięcie kary wiecznej za grzechy lub nakłonienia do prowadzenia życia „dobrego”, które cechuje „ludzi pospolicie dobrze żyjących”⁵². W kolejnych rozdziałach podjął się prezentacji przygotowania do śmierci, która przynosiła znacznie więcej pożądaných owoców. Przypadały one tym, którzy nie tylko mieli czyste sumienie, ale przede wszystkim trwali w miłości do Boga niwelującej wszystkie grzechy i niedoskonałości oraz zapewniającej konającemu swoistą przepustkę do raju. Najwyższy stopień szczęścia przynosił zgon wówczas, gdy dokonywał się w akcie zjednoczenia z Bogiem. Jak zapewnia autor interesującego nas traktatu, akt taki „(...) rzadki iest bardzo y osobliwy dar Boży”⁵³. Choć warto dążyć do tego rodzaju śmierci, jednak jest ona bardziej efektem łaski niż ludzkiej zasługi. W całej koncepcji śmierci wyłożonej w *Nauce* znajdujemy echo teologii bł. Henryka Suzona⁵⁴ i mistyki hiszpańskiej, ale także głównych idei potrydenckiej duchowości żądającej świadomego życia wewnętrznego, upowszechnianej głównie przez szkołę św. Ignacego Loyoli. Powyższy schematyczny podział rodza-

⁵¹ Nurt ascetyki przedstawiającej śmierć jako konsekwencję życia rozpoczął w końcu XVI wieku dominikanin Ludwik z Granady swoim podręcznikiem *Zwierciadło człowieka chrześcijańskiego to jest rozmyślanie nabożne ns każdy dzień przez cały tydzień*. A. N o w i c k a - J e ż o w a, dz. cyt., s. 51. W polskiej literaturze znajdujemy podobne treści w tytule przeznaczonym dla bractwa dobrej śmierci w Krakowie napisanym przez drukarza związanego z dworem królewskim, Jana Januszowskiego. Ideę dobrej śmierci człowieka nawróconego przedstawia jako jedyną do zaakceptowania przez chrześcijanina. T e n ż e, *Navka vmierania chrzescianskiego: Takze iako konaiqcego Panu Bogu oddawac y czego na ten czas pilnowac trzeba*, wyd. B. S k a l s k i, Kraków 1604, <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/9612/edition/8693/content?ref=desc>, (27.08.2019), s. [12], 9–13. Wątek został rozwinięty w epoce potrydenckiej przez kard. Roberta Bellarmina w książce *De arte bene moriendi* tłumaczonej na język polski przez jezuitów: *Nauka Dobrego y szczęśliwego Umierania [...]*, wyd. M. J e d r z e j o w c z y k, Kraków 1621, s. 10–20. <https://dbc.wroc.pl/dlibra/publication/10627/edition/9492/content?ref=desc>, [dostęp: 27.08.2019].

⁵² BPTr, sygn. H 6, k. 140r BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 101v. APTJKr, sygn. 59, s. 653.

⁵³ BPTr, sygn. H 6, k. 134v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 96r; sygn. IQ 121, k. 224v. APTJKr, sygn. 59, s. 636.

⁵⁴ J. M i s i u r e k, „Złoty okres” niemieckiej mistyki, Lublin 1992, s. 66.

jów śmierci odpowiada w najogólniejszych ramach ignacjańskiej wizji rozwoju życia duchowego, zgodnie z którą następują po sobie kolejne etapy: oczyszczenia z grzechu, oświecenia duszy, gdy człowiek poznaje drogę Bożą i dokonuje wyboru miłości, wreszcie zjednoczenia z Bogiem⁵⁵. Koncepcja ta, wdrażana w trakcie formacji jezuickiej na podstawie *Ćwiczeń duchowych*, popularyzowana była przez polskich jezuitów w pisanych przez nich zbiorach medytacji i traktatach ascetycznych. Klasycznego sposobu jej prezentacji z jednoczesnym pogłębieniem treści o własne przemyślenia podejmował się także Drużbicki⁵⁶.

W swoim przedłożeniu autor analizowanego dzieła skupił się na przybliżeniu czytelnikowi „śmierci doskonałej”, przynależnej świętym „kochankom Bożym”, a jednocześnie dostępnej każdemu, kto zechce wprawić się w jej przyjmowanie⁵⁷. Śmierć świątobliwa to śmierć z miłości, ale staje się doskonałą, gdy jest śmiercią przygotowaną⁵⁸. Według tego twórcy ascetycznego, „(...) do śmierci świątobliwy ćwiczenia, nałogu potrzeba”⁵⁹. Choć lęk przed nią wpisany został w naturę człowieka i czeka go niechybny sąd nad duszą, to jednak unikać należy przesady w tym względzie, pokładając nadzieję w Bożej miłości⁶⁰. Śmierć jest „wrotami do nieba”, a miłujący Boga człowiek pragnie zmierzać do Niego i pokazać Mu się jako ukochanemu⁶¹. W kolejnych fragmentach pisarz podąża jeszcze dalej, dowodząc skutecz-

⁵⁵ A. K a p u ś c i ń s k a, „*Theatrum meditationis*”. *Ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*, [w:] *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku*, red. A. N o w i c k a - J e ż o w a, Warszawa 2016, s. 135.

⁵⁶ J. W o j n o w s k i CSSR, *dz. cyt.*, s. 111.

⁵⁷ „Śmierć Świętych Śmierć kochanków Bożych śmiercią doskonałą gorącą ognistą miłością Bożą zapieczętowana śmierć ktoraby duszę w tym ieszcze żywocie W Bogu y w iego vpodobanie y vmiłowanie rzetelne zaprawiona (...)” BPTr, sygn. H 6, k. 135r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 96r; sygn. IQ 121, k. 225r. APTJKr, sygn. 59, s. 638.

⁵⁸ A. N o w i c k a - J e ż o w a, *dz. cyt.*, s. 172.

⁵⁹ Tytuł rozdziału III. BPTr, sygn. H 6, k. 135v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 97r; sygn. IQ 121, k. 225r. APTJKr, sygn. 59, s. 639.

⁶⁰ „Jednak miarkować tę boiaźń potrzeba aby nie była ani zbyteczna albo nieporządna tak iako bywa w miłośnikach tego świata y żywota ani tesz niepotrzebna” BPTr, sygn. H 6, k. 136r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 97v; sygn. IQ 121, k. 225v. APTJKr, sygn. 59, s. 641. Podobnie: BPTr, sygn. H 6, k. 147r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 107r. APTJKr, sygn. 59, s. 675.

⁶¹ BPTr, sygn. H 6, k. 137v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 99r. APTJKr, sygn. 59, s. 646.

ności ćwiczenia polegającego na wzbudzaniu pragnienia śmierci: pomaga ono utrzymać człowieka w czujności nad swoją grzeszną naturą i skłaniać go do wypełniania woli Bożej⁶². Owo nieuciekanie od myśli o nieuchronnym kresie życia jest sposobem nie tylko na osiągnięcie wewnętrznego pokoju (w czym widoczna jest bardzo wyraźnie ignacjańska cnota dążenia do obojętności wobec rzeczy stworzonych z jednoczesnym wypracowaniem zaufania wobec Stwórcy⁶³), ale przede wszystkim impulsem do podążania drogą świętości. Jak już wspomniałam wyżej, spojrzenie to dominowało w literaturze tanatologicznej XVII w. – zarówno w poradnikach umierania dla świeckich, jak i w traktatach ascetycznych dla środowisk zakonnych. Jednak w *Nauce o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* można dostrzec wyraźny optymizm piszącego, który nigdzie nie daje się porwać obsesji czyścicowych i piekielnych tortur, nie straszy też odbiorcy wizjami eschatologicznymi. Nie wywołuje tym samym u niego rozpaczliwej bezradności wobec nadchodzącego kresu, ale pobudza do większej aktywności nasyconej aktami chrześcijańskiej nadziei i miłości do Boga. Na tej drodze uwolnienie od stworzeń i oddanie się Stworzycielowi jest warunkiem koniecznym dla osiągnięcia pełnego owocu przygotowań do śmierci⁶⁴. Warto w tym miejscu zauważyć, że myśl ta jest zbieżna z ideą, którą Drużbicki wyłożył w sposób twórczy najpełniej w *Drodze doskonałości Chrześcijańskiej na Trzy Części Rozłożonej*, dedykowanej dla ksieni benedyktynek chełmińskich, Dorocie Olaszewskiej. W pracy tej koncepcja efektywnego rozwoju duchowego zawiera się w odrzuceniu grzechów i dążeniu do pełnego zawierzenia woli Bożej oraz ćwiczeniu cnót w każdej sytuacji życiowej⁶⁵.

⁶² Wykłada tę teorię w siedmiu tzw. „owabach” zamieszczonych w rozdziale V „Co pobożnych ma wzbudzać do miłowania y pragnienia śmierci”. BPTr, sygn. H 6, k. 137v–39v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 99r–01r. APTJKr, sygn. 59, s. 645–652.

⁶³ Idea ta została oddana już tzw. „Fundamencie” *Ćwiczeń*, jej przyjęcie jest warunkiem owocnej przemiany człowieka. Św. Ignacy Loyola, *Ćwiczenia duchowne*, tł. J. Ożóg SJ. Kraków 2015, p. [23], s. 21n.

⁶⁴ „Powaga y powzdanie się na Boga” „oddalenie się od wszystkich stworzonych rzeczy i zabaw” BPTr, sygn. H 6, k. 146v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 107r. APTJKr, sygn. 59, s. 674.

⁶⁵ *Droga doskonałości Chrześcijańskiej na Trzy Części Rozłożona z poważnych Autorów duchownych zebrana (...)*, wyd. Kolegium Societatis Iesu, Kalisz 1665, passim. <https://polona.pl/item/droga-doskonalosci-chrzcianskiej-na-trzy-czesci-rozlozona-z-powaznych-autorow,ODI4NjU3MzY/0/#info:metadata>, [dostęp: 27.08.2019]. Wątek posłuszeń-

Wykład teorii przygotowań do świątobliwej śmierci jest istotną częścią interesującego nas traktatu, stanowi jednak tylko jego fragment. Tym samym autor nie jest prostym naśladowcą wzorcowych dla epoki dzieł tego gatunku. W kolejnych passusach dzieli się z czytelnikiem swoją wiedzą na temat sprawdzonych sposobów wdrożenia nauki umierania. W swoim przedłożeniu podaje propozycje konkretnych aktów pobożnych, wśród których wyróżnia te najbardziej skuteczne, zachęcając jednocześnie czytelnika, by ten sam dobierał przynoszące mu więcej owoców i dodawał od siebie ćwiczenia własne i sprawdzone⁶⁶. Ta otwartość na ludzkie doświadczenie duchowe miało przekonać odbiorcę o przebyciu przez autora drogi, którą wskazywał w traktacie jako prowadzącą do celu. Wśród propozycji, służących efektywnemu przygotowaniu do świadomego przejścia z tego świata do domu Boga w pierwszej kolejności znajdujemy *Przygotowania y Ćwiczenia do Świąty śmierci Każdodienne*, które zasadniczo sprowadzają się do ofiarowania Bogu częstego udziału w sakramentach Kościoła oraz praktykowania indywidualnych nabożeństw do Matki Boskiej i św. Józefa, a także rachunku sumienia⁶⁷. W interesującym nas dziele idea składania drobnych codziennych ofiar nabiera charakteru kupieckiej wymiany na boskie dobra. Autor zachęca do gromadzenia w ten sposób swoistej waluty, za którą można „(...) kupować sobie v Pana Boga świętą y jego sercu Boskiemu smakowitą śmierć”⁶⁸. Opis tych „pieniędzy” stanowi wykład pewnego programu życia, w ramach którego pobożne praktyki muszą iść w parze z odpowiednim usposobieniem wewnętrznym⁶⁹. Rysem typowo ignacjańskim w tych ćwiczeniach

stwa woli Bożej na drodze oświecenia rozwinął Družbicki w „Traktacie o najkrótszej drodze do doskonałego życia”. J. M a n d z i u k, *O. Kasper Družbicki...*, s. 137n.

⁶⁶ „Wolno będzie każdemu albo takich tu położonych albo od siebie wynalezionych albo od kogo innego vkazanych sposobow zażywać byle się tylko do przedsięwziętego końca iako naylepi y zrostropnością przygotowało” BPTr, sygn. H 6, k. 140v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 101v. APTJKr, sygn. 59, s. 654.

⁶⁷ BPTr, sygn. H 6, k. 140v–141v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 102r–v. APTJKr, sygn. 59, s. 656–658.

⁶⁸ BPTr, sygn. H 6, k. 142r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 103r. APTJKr, sygn. 59, s. 660.

⁶⁹ Wśród aktów pobożnych proponowanych w ćwiczeniu ósmym autor wymienia udział w mszy, przyjęcie komunii i spowiedź oraz modlitwę medytacyjną, szczególnie rozważanie Męki Pańskiej. Zachęca dalej do ćwiczenia cnoty pokory, ufności wobec Boga, poleca przebaczać bliźnim krzywdy i starać się o ich zbawienie. BPTr, sygn. H 6, k. 142v–143r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 103v. APTJKr, sygn. 59, s. 660–663.

pozostaje akcentowanie znaczenia codziennego rachunku sumienia z wyrażeniem żalu za grzechy⁷⁰. Projekt ten pokrywa się przeważnie z propozycjami aktów „(...) do Święty śmierci wszystkim czasom służącym”, które składają się na całonocny trening postawy duszy skierowanej całkowicie na posłuszeństwo woli Bożej⁷¹. Warto zwrócić uwagę, że podobną koncepcję nabywania dla siebie łaski u Boga zawarł Drużbicki w *Przemysłach zysku duchownego*⁷².

Wśród ćwiczeń proponowanych przez autora *Nauki* w cyklu tygodniowym zwraca uwagę odczytywanie przygotowanego samodzielnie testamentu duchowego, raz miesiącu połączone z tzw. próbą konania. Zadanie to polegało na poświęceniu wolnego czasu, by w samotności oddawać się rozmyślaniu o śmierci i czynić rachunek z życia, rozmyślając nad ewentualnymi wewnętrznymi przeszkodami skłaniającymi do lęku przed zgonem. Poddający się tej praktyce człowiek powinien być wzbudzać w sobie uczucia towarzyszące ostatniej godzinie życia, prosząc Boga o śmierć. Jak zapewnia autor: „(...) to ćwiczenie wielki pożytek przynosi w duszach nabożnych wielkie odmiany czyni wielką gorącość na sercu zapala wielce do służenia Bogu y zarabiania na Niebo pobudza wielkiego pokoiu wciесzenia Słodkości y smaku serdecznego w rzeczach Boskich y w drodze duchowny nabawia na ostatek człowieka do święty drogi przed Bogiem śmierci przyprawuie”⁷³. Dla ułatwienia tej praktyki w traktacie umieszczono wzór testamentu du-

⁷⁰ BPTr, sygn. H 6, k. 141r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 102v. APTJKr, sygn. 59, s. 657–658.

⁷¹ „Wpraw się wzupelne powzdanie wszelaką we wszelaki okoliczności smaczny i niesmaczny zeby iako cien za ciałem iako piorko za wiatrem obraca się y unosi zawsze tak wola twoia y ty wszytka y wszystkie twoie rzeczy rady chęci zawisty za wolą Bożą się ponosiły”. BPTr, sygn. H 6, k. 151r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 111r. Wersja APTJKr, sygn. 59 – zob. przyp. 44.

⁷² Pretekstem do zdobywania potrzebnych łask, według Drużbickiego, mogły być nie tylko nabożeństwa i modlitwy, podejmowane przez człowieka starającego się o wzrost duchowy, ale także proste czynności dnia. Czynione z wiarą i świadomie stawały się wartością, za którą można było „nabyć” pożądaną świętość życia. K. D r u ż b i c k i, *Przemysły zysku duchownego: abo nawki do prędkiego w drodze Bozey postępku nie tylko ludziom duchownym, ale y świeckim o zbawienie przyzwoite dającym*, wyd. K. Schedel, Dziedzice, Kraków 1671, s. 14n. <https://polona.pl/item/przemysly-zysku-duchownego-abo-navki-do-predkiego-w-drodze-bozey-postepku-nie-tylko,ODM5N TkxNDU/0/#item>, [dostęp: 27.08.2019].

⁷³ BPTr, sygn. H 6, k. 147r–v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 107r. APTJKr, sygn. 59, s. 676.

chowego wraz z tekstem przeznaczonym do odczytywania w czasie przygotowań do aktu konania. Testamenty były bardzo popularne w społeczeństwie sarmackim⁷⁴, jednak w dziełach ascetycznych miały one formę aktu wyłącznie religijnego, a praktyka spisywania i odczytywania podobnych tekstów w procesie konania była obecna w klasztorach żeńskich w XVII wieku⁷⁵. Podobnie w dziele *Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* utwór ten jawi się tekstem nie tyle dokumentującym świadomość rychłego zgonu osoby spisującej swoją ostatnią wolę, co formującym ją i usposabiającym duszę do całkowitego oddania się Bogu. Uroczysty charakter wypowiedzi podkreślony jest nie tylko poprzez styl zdań, ale przede wszystkim dzięki przywołaniu na świadków aktu Matki Boskiej i „wszkiego dworu Niebieskiego”⁷⁶. Ćwiczący się zaświadcza o pełnej świadomości swojego czynu, zapewnia, iż pozostanie on ważny bez względu na stan umysłu podczas konania⁷⁷. Utwór nie jest długi, zawiera tylko kilka punktów⁷⁸, zgodnie z którymi modlący się kolejno składa wyznanie wiary, oddaje cześć swojemu Stwórcy i łącząc się z zasługami Męki Chrystusa czyni żal za popełnione w przeszłości grzechy. Na koniec zwraca

⁷⁴ Nowsza bibliografia tego tematu w pracy B. Popiołek, „*Woli mojej ostatniej Testament ten...*” *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, „Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Prace Monograficzne”, Kraków 2009, t. 514, s. 5, przyp. 1.

⁷⁵ J. Gwiżdżik, *dz. cyt.*, s. 265.

⁷⁶ BPTr, sygn. H 6, k. 157r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 115r. APTJKr, sygn. 59, s. 717. Podobnie: BPTr, sygn. H 6, k. 159v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 117r. APTJKr, sygn. 59, s. 723.

⁷⁷ „Dla czego teraz ile ze mnie iest y ile z własności mioey stworzony mogę odeymnie sobie wszelką chęć moc władzą wolność do odmiany tego co teraz przed Bogiem moim chęć postanawiam y zawieram y owszem w tym siebie y wolą moją teraz oswiadczam ysz ten testament moy każdą wolę moją każdy poruszeniem moim przez wszystkie momenty żywota mego osobliwie ostatnim duszy moiey wysięm ponawiac potwierdzac vmacniac pieczętować chęć.” BPTr, sygn. H 6, k. 158r–. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 116r. APTJKr, sygn. 59, s. 719.

⁷⁸ Dla porównania testament duchowy proponowany przez Cyryla od św. Franciszka karmelitankom bosym zawiera w samym tylko streszczeniu nazwanym „krotkim zebraniem” 45 punktów. *Praktyka Dobrey Śmierci / Wprzod przez [...] Oyca Cyrylla a S. Francisco Karmelitę Bossęgo w Roku 1646. spisana Y do Druku podana; A teraz przez iednego tegoż Zakonu Zakonnika na pożytek y pociechę duchowną tym, ktorzy dobrze umierać pragną [...] Przedrkwowana*, s. 278–285. <http://bc.wbp.lublin.pl/dlibra/docmetadata?id=21102&from=pubindex&dirids=40&lp=116>, [dostęp: 27.08.2019].

się do miłującego Boga i składa Mu dziękczynienie za otrzymane łaski⁷⁹. Wieńcząca tekst ćwiczenia próba konania zawiera akt oddania siebie Bogu⁸⁰. Omawiany fragment *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* posiada wszystkie cechy oczekiwane od gatunku literatury religijnej, jakim był testament duchowy⁸¹, wyróżnia go jednak pewien optymizm i pozbawione przesadnej egzaltacji przekonanie o sędzie i miłosierdziu Bożym. Podmiot nazywa siebie „naylisze stworzenie”, ale jednocześnie „dzieło Boga y Oyca y Syna y Ducha Świętego”⁸², dostrzegając w swoim życiu wielką liczbę darów, które otrzymał od Stworzyciela. Nie kieruje też zbyt wiele uwagi na rozpamiętywanie swoich grzechów na rzecz przywoływania zasług Chrystusa i miłości Bożej⁸³. Jednym z czynników łagodzących śmiertelny lęk jawi się w domniemanym traktacie Drużbickiego Serce Jezusa jako źródło Bożego miłosierdzia⁸⁴. Autor nie zajmuje się jednak tutaj wykładem

⁷⁹ BPTr, sygn. H 6, k. 159v–163r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 117v–119v. APTJKr, sygn. 59, s. 718.

⁸⁰ „Teraz tak się postanawiam y pokładam iakobym iusz biegu mego dobiegała y wbramę smierci wchodziła w tym tedy takim czasie y razie będąc nic mi czynic innego moy Boze nieprzychodzi tylko zebym się cale zupełnie na Święty woli twoioey vpodobanie położyła. Twoia iezdem od ciebie iezdęm iakakolwiek iezdem na ciebie poruczam y spuszczam wszelkie upodobanie twoie przymuję ciebie całym sercem nad wszystko ze wszytkiey moznosci mioey miłuję. Wty miłosci dla ty miłosci zty miłosci od tey miłosci zraniona vmrzec chcę. Smierc iakakolwiek przepuszczisz na mię przymuję”. BPTr, sygn. H 6, k. 165v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 121v. APTJKr, sygn. 59, s. 738.

⁸¹ G. H u s z a ł, *dz. cyt.*, s. 125n. B. R o k, *dz. cyt.*, s. 39. T e n ż e, *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczpospolitej czasów saskich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1331. Historia”, 95, Wrocław 1991, s. 64–69.

⁸² BPTr, sygn. H 6, k. 157v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 115v. APTJKr, sygn. 59, s. 718. Dla porównania w testamencie wpisanym przez Cyryla od św. Franciszka umierającą nazywa siebie „grzesznicą najniegoniejszą”, „najnieszcześliwszą”, „okrutną krzyżownicą”. *Praktyka Dobrey Smierci ...*, s. 260, 264, 274, 277, 303.

⁸³ „Niezmierzona dobroci Boze moy aczkolwiek nie iezdem godna zadnego miłosierdzia ale godna iezdęm wszelkiego gniewu twego zarobiłam u ciebie na wieczne karanie (...) mam jednak nadzieię y ufność w zasługach odkupiciela moiego Chrystusa Iezusa że karania wydę a żywota doydę wiecznego. Dlatego czynię pokutę za grzechy moie y żałuję teras y żałować chcę czasu smierci”. BPTr, sygn. H 6, k. 161r–. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 118v. APTJKr, sygn. 59, s. 727n.

⁸⁴ „Y żalność nieniejszą zanurzam w drogim sercu Pana Iezusowym y onę zwolę iego z żalnością iego którą on za grzechy tak moie iako y swiata wszytkiego miał łączę

teologicznym, pragnie raczej pociągnąć czytelnika do postawy pełnego zaufania i miłości ku Bogu⁸⁵.

Jednym z tekstów przygotowujących człowieka do śmierci są także *afekty*, czyli krótkie wezwania, które można było odczytywać zamiast testamentu oraz dziesięć *Rozmyślań o śmierci*, które autor traktatu zalecał odprawiać raz w miesiącu. Mają one formę pytań sformułowanych w kilku punktach, przy czym ich liczba w każdej z części pozostaje inna. Zasadniczo rozważania te prowadzą do przeprowadzeniu rachunku sumienia i dokonania przeglądu swojego usposobienia wewnętrznego. W końcowych fragmentach autor proponuje wzbudzić w sobie pragnienie śmierci z wyobrażeniem wszystkich okoliczności jej towarzyszących, co stanowi uzupełnienie ćwiczenia „próby konania”⁸⁶. Teksty te nie mają formy XVII-wiecznych medytacji propagowanych szeroko przez Towarzystwo Jezusowe. W treści nie znajdujemy odwołania ani do typowych scen służących jezuitom do formowania wrażliwości religijnej świeckich, ani dążenia do zaangażowania innych niż umysł władz modlącej się według propozycji autora analizowanego traktatu⁸⁷.

Podsumowanie

Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci wpisuje się w powszechny w XVII-wiecznej Polsce nurt literatury ascetycznej skoncentrowanej na prezentacji śmierci jako naturalnego kresu ludzkiego życia. Tworzy ona bardzo bogaty zbiór tytułów adresowanych do różnych kręgów odbiorców, a przez to niejednolity pod względem formy i treści przekazu. Ignacjańską propozycję angażowania całości

iednoczę” BPTr, sygn. H 6, k. 161v. Podobnie: Tamże, 163v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 120r. APTJKr, sygn. 59, s. 734–735.

⁸⁵ O jego afektywnym stosunku do Boga świadczą wielokrotnie powtarzane frazy: „żarliwość”, „gorącość ducha” i „gorącość serca”, „ognistość” BPTr, sygn. H 6, k. 134r, 135r, 139v, 142v, 155r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 95v, 96r, 100v, 103v, 113r; sygn. IQ 121, k. 225r. APTJKr, sygn. 59, s. 637, 651, 662. „Zawsze się staray obfitowac wgorącosci ducha y nieugaszony miłości ku Bogu y nienasyconym pragnieniu poprawy” BPTr, sygn. H 6, k. 149r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 110r. APTJKr, sygn. 59, s. 681.

⁸⁶ BPTr, sygn. H 6, k. 174r–175r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 127r–. APTJKr, sygn. 59, s. 713n.

⁸⁷ O cechach charakteryzujących jezuicki model medytacji zob. A. K a p u s c i ń s k a, *dz. cyt.*, s. 137–39.

życia i działań człowieka w dzieło jego zbawienia splatano z potrydenckimi zdobyczami teologii Kościoła, zwłaszcza nauką o sakramentach. Cecha ta wyróżnia potrydenckie podręczniki umierania i powoduje, że choć czerpały one z gatunku średniowiecznego, stanowiły w istocie raczej poradniki świątobliwego życia aniżeli skutecznego mierzenia się z cierpieniem konania. Obok rozpropagowanych szeroko wątków duchowości św. Ignacego i jego następców w traktatach funkcjonowały tematy czerpane z hiszpańskiej szkoły mistyków Karmelu⁸⁸, żywe były wciąż elementy myśli św. Bernarda, św. Bonawentury czy mistyków nadreńskich⁸⁹. To współistnienie obok siebie i wzajemne uzupełnianie różnych koncepcji teologicznych daje wrażenie spójności przekazu potrydenckiej literatury ascetycznej, ale jednocześnie utrudnia umieszczenie pisarza w konkretnym nurcie duchowości.

Analizowany traktat został przeznaczony dla kobiety, raczej osoby świeckiej i cieszył się zauważalną popularnością w środowisku cysterek trzebnickich, które dysponowały od 1655 r. przynajmniej trzema odpisami dzieła wpisanymi do trzech modlitewników do osobistego użytku zakonnic. Podręcznik ten posiada wszystkie najważniejsze cechy, które wyływały z soborowej nauki o sakramentach, kładzie szczególny akcent na przyjmowanie ciała Pańskiego i uczestnictwo w mszy, zachęca do korzystania z odpustów oferowanych przez Kościół katolicki i jego zasług duchowych⁹⁰. W swoich propozycjach ćwiczeń autor koresponduje z cyklem roku liturgicznego, a akt wyznania wiary katolickiej zamieszcza zaraz na początku testamentu duchowego⁹¹. Potrydenckim rysem jego duchowości pozostaje również integralny przekaz eschatologiczny zawierający katolicką naukę o czyść-

⁸⁸ Zob. uwagi Anny Kapuścińskiej na temat sposobów wdrożenia w polskiej literaturze jezuickiej medytacji afektywnej korzystającej ze zdobyczy mistyków hiszpańskich. *Ta ż, dz. cyt.*, s. 189.

⁸⁹ J. Misiurek, E. Walewander, *Zarys historii duchowości chrześcijańskiej*, [w:] *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka i in., Lublin 1993, s. 27–29. J. Misiurek, „Złoty okres”..., s. 71.

⁹⁰ Ćwiczenie 12 w rozdziale „Przygotowania y ćwiczenia do Święty śmierci wszystkim czasom służącym”. BPTr, sygn. H 6, k. 152v. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 111r. APTJKr, sygn. 59, s. 692.

⁹¹ BPTr, sygn. H 6, k. 159v. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 117r. APTJKr, sygn. 59, s. 723.

cu⁹², pozbawioną jednak epatowania detalami mąk czekających tam grzeszników. W tych fragmentach trudno znaleźć u twórcy naszego wykładu echa popularnych w XVII wieku traktatów czerpiących z dzieła Franciszka Costera *De quattuor novissimis vitae humanae*, w których dominowała refleksja nad nędzą ludzkiego życia niezdolnego uciec przed Bożymi wyrokami⁹³. Brak wyobrażeń czyśca podyktowany jest w tym wypadku zapewne formą podręcznika, warto jednak odnotować tę cechę jako oddalającą od przyjęcia cysterskiej proveniencji jego autora. Łagodzenie niepokojów spowodowanych nieuchronnym zgonem, uciekanie od pobudzających wyobraźnię opisów i emocjonalnych fraz zdaje się odpowiadać stosowanym wobec zakonnic sposobom formacji duchowej⁹⁴.

Wyróżniającą cechą analizowanego utworu jest również swobodne łączenie teorii życia doskonałego i praktycznych przykładów jej wprowadzania w codzienność. Dzięki wskazaniu zachowań przynoszących większy owoc w postaci coraz pełniejszego zbliżenia do świętości, a tym samym do świątobliwej śmierci, *Nauka* nabiera wymiaru przewodnika dla ludzi zainteresowanych podnoszeniem poziomu obyczaju, nie tylko w sensie praktyk religijnych, ale przede wszystkim w wymiarze świadomego przeżywania swojego życia. W naszym źródle zwraca uwagę akcentowanie stosunku do drugiego człowieka jako ważnej na drodze rozwoju duchowego relacji⁹⁵. Wskazany wyżej praktycyzm wykładu – w formie przejrzystego, unikającego zbędnego powoływania się na autorytety i napisanego niewyszukanym stylem – jest bardzo charakterystyczny dla tradycji jezuickiej⁹⁶. Szkołę ignacjańską wyróżnia przy tym dbałość o poprawny język wypowiedzi i prostą

⁹² Ćwiczenie 13 w rozdziale „Przygotowania y ćwiczenia do Święty śmierci wszystkim czasom służącym”. BPTr, sygn. H 6, k. 153r. BUWr OR, sygn. IQ 139, k. 111v. APTJKr, sygn. 59, s. 693. Poza tym: BPTr, sygn. H 6, k. 159v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 117r. APTJKr, sygn. 59, s. 722. Poza tym również: BPTr, sygn. H 6, k. 138r, 141v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 99v, 102v. APTJKr, sygn. 59, s. 658.

⁹³ A. N o w i c k a - J e ż o w a, *dz. cyt.*, s. 53n.

⁹⁴ Tamże, J. G w i o ź d z i k, *dz. cyt.*, s. 260. Ta ostatnia podaje także przykłady korzystania przez zakonnice różnych proveniencji z odpisów dzieła Costera w tłumaczeniach na język polski. Tamże.

⁹⁵ Dla przykładu wśród ćwiczeń pojawia się oduczenie nawyku osądzania innych. BPTr, sygn. H 6, k. 152v. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 111r. APTJKr, sygn. 59, s. 692.

⁹⁶ A. N o w i c k a - J e ż o w a, *dz. cyt.*, s. 28.

konstrukcję tekstu, płynące z metody systematyzacji ćwiczeń duchowych⁹⁷. Za typowy dla pisarzy jezuickich należy uznać proponowany w traktacie rachunek sumienia połączony z żalem za grzechy. Wśród wątków wyraźnie nawiązujących do myśli św. Ignacego, a obecnych w *Nauce o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci*, należy wskazać wyprowadzenie sensu ludzkiego życia z dzieła stworzenia przez Boga. Idea ta, złączona z wykładem o celowości poddania się Boskiej Opatrzności, jest w analizowanym tekście bazą dla optymistycznego spojrzenia na egzystencję człowieka. Żyjąc dla Boga przestaje dźwigać ciężar zbliżającego się zgonu, przygotowuje się raczej do niego jak do wszystkich innych świadomie przeżywanych aktów religijnych. Wśród pisarzy podobny pozytywny wizerunek śmierci znajdujemy bodaj tylko u francuskiego jezuitę Jana Crassetta, którego dzieło ukazało się w Polsce pod tytułem *Słodka i święta śmierć* dopiero na początku XVIII wieku⁹⁸.

Twórca traktatu *Nauka o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* pozostaje także przedstawicielem nurtu *oratio affectiva*, żywego w średniowieczu w wielu środowiskach monastycznych, który pod koniec XVI wieku obecny był w szkole jezuickiej⁹⁹, ale nie można wykluczyć, że jest to także efekt oddziaływania duchowości karmelitańskiej i mistyków nadreńskich, dzięki którym w potrydenckiej Europie bujnie rozkwitał kult serca Jezusowego i sięgano do idei mistycznych zaślubin z Bogiem¹⁰⁰. Choć chrystologiczny rys dominuje w całym utworze, a autor zachęca do doskonałej miłości i zjednoczenia z Jezusem, nie nawiązuje jednak nigdzie do idei opuszczenia świata i oddania się kontemplacji, co zdradzałoby silniejszy wpływ mistyków hiszpańskich¹⁰¹, czy też szkoły cysterskiej¹⁰². Charakterystyczne dla niego pozostaje utwierdzenie czytelnika w konieczności trwania w swoim stanie i przy stałych zajęciach, które należało przeobrazić jedynie ofiarując je

⁹⁷ A. Kapuścińska, *dz. cyt.*, s. 183–187.

⁹⁸ B. Rok, *Człowiek wobec śmierci...*, s. 17.

⁹⁹ A. Kapuścińska, *dz. cyt.*, s. 165.

¹⁰⁰ J. Misiorek, E. Walewander, *dz. cyt.*, s. 28n.

¹⁰¹ A. Kapuścińska, *dz. cyt.*, s. 189.

¹⁰² Na gruncie polskim silniejszy wpływ Jakuba z Paradyża zaznaczał się propagowaniem afektywnej modlitwy myślniej i kontemplacji skierowanej do Chrystusa. J. Misiorek, *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 1: (w. X–VII), Lublin 1994, s. 38.

Bogu. Twórca traktatu nie okazuje także wyróżniającej czci do Matki Boskiej, co należy zauważyć na tle stosunkowo często występującego w literaturze tanatologicznej wątku maryjnego. Trudno nawet dopatrzeć się u niego idei podwójnego wstawiennictwa Maryi i Jezusa, tzw. scala salutis, charakteryzującego myśl cystersów¹⁰³. Według autora, przygotowujący się do śmierci powinien wzywać pomocy św. Józefa, który był patronem szczęśliwego zgonu ze względu na obecność przy nim Jezusa i Jego Matki¹⁰⁴, ale jest to raczej echo popularnego od XVI w. kultu tego świętego aniżeli wątek zaczerpnięty z armarium duchowości cysterskiej.

Bardzo wiele przesłanek wskazuje zatem na związki autora *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* z Towarzystwem Jezusowym pod wpływem, którego doświadczenia dydaktycznego i duchowości pozostawał. Indywidualne rysy duchowości i propozycje praktycznego wdrożenia idei doskonałości życia przemawiają natomiast za autorstwem Kaspra Drużbickiego. Znamcy jego twórczości ascetycznej podkreślają afektywny sposób wyrażania kultu serca Jezusowego, charakterystyczną przy tym skłonność do praktykowania miłości czynnej. Na wzór swojego patrona, Henryka Suzona¹⁰⁵, jezuita poznański propagował gotowość oddania się Chrystusowi¹⁰⁶, a przy tym miała to być praktyka codzienna. *Oratio affectiva* w pismach Drużbickiego nie sprowadzała się do przedłużonej modlitwy kontemplacyjnej – jako znawca ludzkiej natury i pedagog masowego odbiorcy podawał proste ćwiczenia w postaci aktów strzelistych i litanii¹⁰⁷. Dzięki tej cesze jezuicka dydaktyka nastawiona na chrystianizację szerokich mas mogła zostać pogłębiona o wątki mistyczne, w przeszłości elitarne i nieprzystające do potrzeb przeciętnego chrześcijanina. W *Nauce o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* odnajdujemy wszystkie najważniejsze elementy mistyki ascetycznej Drużbickiego: chrystocentryzm, stawianie woli Bożej w centrum życia duchowego człowieka, optymistyczne spojrzenie na jego zdolność współpracy

¹⁰³ B. R o k, *Człowiek wobec śmierci...*, s. 49.

¹⁰⁴ BPTr, sygn. H 6, k. 141r. BUWR OR, sygn. IQ 139, k. 102r. APTJKr, sygn. 59, s. 657.

¹⁰⁵ J. W o j n o w s k i CSSR, *dz. cyt.* s. 104.

¹⁰⁶ M. B e d n a r z SJ, *dz. cyt.*, s. 113. J. M i s i u r e k, *Historia i teologia...*, s. 67n.

¹⁰⁷ A. K a p u ś c i ń s k a, *dz. cyt.*, s. 220.

z łaską i zbudowanie bliskiej relacji z Bogiem¹⁰⁸. Traktat ten odsłania ignacjańskie szukanie Boga w stworzeniach, przekonanie o jego prężnym wpływie na losy świata i pojedynczego człowieka, a jednocześnie wyrażną otwartość na indywidualne przeżycia duszy, która zdaje się wyróżniać poznańskiego jezuitę w plejadzie wybitnych osobowości życia religijnego w Polsce XVII w. W utworze znajdujemy także pełen miłości i respektu stosunek do Kościoła, który jest dla Drużbickiego właściwym wymiarem realizowania wszystkich cnót potrzebnych człowiekowi do osiągnięcia doskonałości chrześcijańskiej.

Tezę o autorstwie Drużbickiego potwierdza także fakt jego popularności w żeńskich kręgach monastycznych w Rzeczypospolitej. Jako pisarz znany był w klasztorach benedyktynek chełmińskich i lwowskich¹⁰⁹. Jego utwory przepisywano także dla cysterek trzebnickich. Poza wspomnianymi już *Dyscyplinami dusznymi*, które funkcjonowały tu zarówno w odpisie, jak i w wersji drukowanej, mniszki czytały *Drogę doskonałości chrześcijańskiej*¹¹⁰. Znajomość ta była wynikiem bliskich relacji tego opactwa z klasztorami wielkopolskimi i owocowała stałym zainteresowaniem nurtami życia religijnego płynącymi na Śląsk z tego regionu. Wydaje się, że wpływ Drużbickiego na kierunki rozwoju duchowości szarych mniszek w Trzebnicy dzięki pośrednictwu cystersów z Przemętu datował się co najmniej połowy od XVII wieku i trwał najkrócej dwie dekady, kiedy to sprowadzano do opactwa druki jego książek ascetycznych i medytacji. W przypadku *Nauki o przygotowaniu się do świątobliwej śmierci* kopiści dokonywali własnej redakcji tekstu, ich dziełem było uzupełnianie tytułów rozdziałów oraz komentarzy przeznaczonych dla zakonnic. Dalsze badania nad spuścizną drukowaną i rękopiśmienną cysterek śląskich mogłyby ujawnić niektóre inne szczegóły na temat ich zainteresowań religijnych, odsłaniając przy tym mniej znane fragmenty historii związków Śląska z Rzeczypospolitą w okresie nowożytnym.

¹⁰⁸ M. Bednarz SJ, *dz. cyt.*, s. 119.

¹⁰⁹ J. Gwóźdź i k, *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015, s. 305, 394.

¹¹⁰ K. Zielonka, *dz. cyt.*, s. 214–216. L. Nowak, *Katolickie książki z Polski w okresie rekatolicyzacji na Śląsku (teologia praktyczna)*, „Śląskie Studia Teologiczno-Historyczne”, 18, R. 1985, s. 216, 223.

BIBLIOGRAFIA

- Bednarski S., *Drużbicki Kasper (1590–1662)*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Warszawa 1939–1946.
- Bednarz M. SJ, *Charakterystyczne cechy mistyki o. Kaspra Drużbickiego SJ*, „Ateneum Kapłańskie”, 66, R. 1963.
- Borkowska M. OSB, *Duchowość benedyktynek polskich jako problem badawczy*, [w:] *Duchowość zakonna*, red. J. Kłoczowski, Kraków 1994.
- Borkowska M. OSB, *Skład osobowy polskich klasztorów cysterek w XVII–XVIII w.*, [w:] *Cysterki w dziejach i kulturze ziem polskich dawnej Rzeczypospolitej i Europy Środkowej*, red. M. Wyrwa, A. Kielbasa, J. Swastek, Poznań 2004.
- Drużbicki K., *Rekolekcje sandomierskie*, wyd. J. Szymusiak, [w:] „*Sacrum Poloniae Millenium*”. *Rozprawy-szkice-materiały historyczne*, t. 11, Rzym 1965.
- Drzymała K., *Ks. Kasper Drużbicki T.J.*, „*Nasza Przyszłość*”, 33, R. 1970.
- Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, opr. L. Grzebień, Kraków 1996.
- Górski K., *Duchowość chrześcijańska*, Wrocław 1978.
- Górski K., *Kierownictwo duchowe w klasztorach żeńskich w Polsce XVI–XVIII wieku: teksty i komentarze*, „*Textus et Studia Historiam Theologiae in Polonia Excultae Spectantia*”, t. 11, Warszawa 1980.
- Górski K., *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków 1986.
- Grzebień L. SJ, *Drużbicki Kasper h. Nałęcz (1590–1662)*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*, t. 1, Warszawa 1981.
- Grzebień L. SJ, *Inwentarz Archiwum Prowincji Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego w Krakowie, Rękopisy do 1820 roku*, Kraków 2017.
- Gwóźdź J., „*Ars Moriendi*” w klasztorach żeńskich doby staropolskiej. *Zarys problematyki*, „*Rocznik Biblioteki Narodowej*”, 37–38, R. 2006.
- Gwóźdź J., *Kultura pisma i książki w żeńskich klasztorach dawnej Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*, Katowice 2015.
- Huszał G., *Przygotowanie do śmierci w XVII w.*, „*Roczniki Humanistyczne*”, 31, R. 1983, z. 2.
- Kapuścińska A., „*Theatrum meditationis*”. *Ignacjanizm i jezuityzm w duchowej i literackiej kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej – źródła, inspiracje, idee*, [w:] *Drogi duchowe katolicyzmu polskiego XVII wieku*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2016.
- Loyola Ignacy św., *Ćwiczenia duchowne*, tł. J. Ożóg SJ. Kraków 2015.
- Majkowski J., Misiurek J., *Drużbicki Kasper SJ*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, Lublin 1983, s. 240–241.
- Mandziuk J., *O. Kasper Drużbicki SJ (1590–1662) i jego nauka o doskonałości chrześcijańskiej*, „*Saeculum Christianum. Pismo Historyczne*”, 24, R. 2017.

- Mandziuk J., *Twórczość pisarska o. Kaspra Drużbickiego SJ (1590–1662)*, „Resovia Sacra. Studia Teologiczno-Filozoficzne Diecezji Rzeszowskiej”, 24, R. 2017.
- Misiurek J., *Historia i teologia polskiej duchowości katolickiej*, t. 1: (w. X–XVII), Lublin 1994.
- Misiurek J., Walewander E., *Zarys historii duchowości chrześcijańskiej*, [w:] *Teologia duchowości katolickiej*, red. W. Słomka i in., Lublin 1993.
- Misiurek J., „Złoty okres” *niemieckiej mistyki*, Lublin 1992.
- Nowak L., *Katolickie książki z Polski w okresie rekatołicyzacji na Śląsku (teologia praktyczna)*, „Śląskie Studia Teologiczno-Historyczne”, 18, R. 1985.
- Nowicka-Jeżowa A., *Sarmaci i śmierć. O staropolskiej poezji żałobnej*, Warszawa 1992.
- Pietraszko S., *Nieznane polonica rękopiśmienne w Trzebnicy*, „Przegląd Zachodni”, 7, R. 1951, z. 3, nr 4.
- Popiołek B., „*Woli mojej ostatniej Testament ten...*” *Testamenty staropolskie jako źródło do historii mentalności XVII i XVIII wieku*, „Uniwersytet Pedagogiczny im. KEN w Krakowie, Prace Monograficzne”, Kraków 2009, 514.
- Rok B., *Człowiek wobec śmierci w kulturze staropolskiej*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1673, „Historia”, Wrocław 1995, 119.
- Rok B., *Zagadnienie śmierci w kulturze Rzeczypospolitej czasów saskich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, 1331, „Historia”, Wrocław 1991, 95.
- Sutowicz A., *Polska książka w rękę cysterek trzebnickich. Przykład XVII-wiecznych modlitewników przechowywanych w Bibliotece Uniwersyteckiej we Wrocławiu*, „Świdnickie Studia Teologiczne”, 10, R. 2013.
- Szymusiak J., *Spuścizna literacka o. K. Drużbickiego*, „Ateneum Kapłańskie”, 66, R. 1963, z. 2.
- Szwejkowska H., *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955.
- Włodarski M., *Ars moriendi w literaturze polskiej XV i XVI w.*, Kraków 1987.
- Wojnowski J. CSSR, *O. Kasper Drużbicki i jego ascetyka na tle życia Polski Wazów (1587–1668)*, „Ateneum Kapłańskie”, 66, R. 1963, z. 2.
- Zielonka K., *Noty proveniencyjne i właściciele ksiąg biblioteki klasztoru cysterek w Trzebnicy w świetle inwentarza Heleny Szwejkowskiej*, „Saeculum Christianum. Pismo Historyczne”, 25, R. 2018.
-